

משנת רובו מן הדרום

- א. מבוא
- ב. דעת הרוב
- ג. נקודת הייחוס
- ד. דעת הר"ש והרא"ש
- ה. המקדש בדרום?
- ו. ראייה מן הטופוגרפיה
- ז. השטח הפנוי בדרום
- ח. סיכום
- ט. השלכות נוספות
1. המקדש בפסגה
2. קדושת הר הבית
- י. נספח

א. מבוא

אחת משאלות היסוד בחקר המקדש היא זיהוי מקום העזרה בתוך גבולות הר הבית המקודשים.¹ במקורות חז"ל מצאנו התייחסות אחת בלבד לשאלה זו:

הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, רבו מן הדרום שני לו מן המזרח שלישי לו מן הצפון ומעוטו מן המערב, מקום שהיה רב מִדְתּוֹ שם היה רב תשמישו.

לביאור משנה זו (מדות ב, א) והשלכותיה יוקדש מאמר זה.²

* כתובת דוא"ל למשלוח הערות למחבר: uri.zerem1@gmail.com

תודה רבה לרב יצחק לוי ולרב עזריה אריאל על הערותיהם המועילות והחשובות למאמרים שנתפרסמו בגליונות מב ו-מג.

1. המשנה דלהלן עוסקת בגבולות הת"ק על ת"ק אמה, ולא בחומות המקיפות כיום את המתחם הקרוי בפ"י כל הר הבית (ראו בתמונה המצורפת בסוף המאמר). מתחם זה, שהינו תוצר של הרחבת מישור ההר בשלהי ימי הבית השני, גדול פי שניים לערך מהר הבית המקודש. ראו למשל: ר' אשר גרוסברג, 'איתור תחומי הר הבית ומקום המקדש', תחומין טז; אוצר ירושלים והמקדש, הוצאת האנציקלופדיה התלמודית, תשע"ג, חלק ה, סימן א.

2. ראו דיונים קודמים: הרב שלמה גורן, הר הבית (משיב מלחמה ד), תשס"ה, פרקים יח ו-כב; הרב יצחק שילת, 'בניית בית כנסת בהר הבית בימינו', תחומין ז, עמ' 497-503; הרב מנשה קליין, שו"ת משנה הלכות יט, שמה; הרב יצחק שטרן, עת לחננה, תשע"ג, עמ' 241-252; ר' ישי חמודות, משכנות

ב. דעת הרוב

בפשטות, כוונת המשנה היא ש'רובו של הר הבית מן הדרום', כאשר "רובו" פירושו "רוב מדתו". דהיינו, המשנה משמיעה לנו שרוב השטח הפנוי היה בדרום, ושברוח זו היו רוב התשמישים. עניין נוסף הדורש ליבון הוא זיהוי נקודת הייחוס אשר ממנה נגזרת החלוקה לארבעת הרוחות. המשנה לא עוסקת בכך במפורש, אך למעשה האפשרות היחידה היא העזרה, אולי בצירוף עזרת נשים והחיל (ראו בסעיף הבא). מסקנת ניתוח קצר זה היא ש"העזרה לא היתה מכוונת באמצע הר הבית, אלא רחוקה מדרום הר הבית יתר מכל הרוחות וקרובה למערב יתר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יתר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יתר ממה שבינה ובין הצפון" (רמב"ם, הל' בית הבחירה ה', ו). אין זו הבנת הרמב"ם בלבד, שכתב כן גם בפירושו למשנתו, אלא הבנת רוב הפרשנים ככולם, שלושים במספר.³

הטעם הרווח בין הפרשנים לחלוקה זו הוא ש"הכל היו עולים משם [=משערי חולדה הגדולים שבדרום], וגם במזרח היתה תשמיש רב, כי הרי משם היו הכל נכנסים לעזרה [=במזרח היו פתחי המקדש הראשיים, למשל שער ניקנור], אבל בשאר הצדדין לא היה אלא מעט תשמיש בהר".⁴ אף על פי שיש בהסבר זה טעם רב, בהמשך יתברר כי הוא אינו מספק.

-
- לאביר יעקב, תשע"ו; הרב אברהם ישראל סילבצקי, נכון יהיה הר הבית ה', תשע"ח, סעיף ח; הרב אלישע וולפסון, הר הבית כהלכה, תשע"ט, סימן ז.
3. המאירי (תחילת מדות ב); ספר הבתים (בית תפלה, שערי בית המקדש, שער שני, ו); הראב"ה (כמצוין בתוספות יום טוב, מדות ב, א); המפרש בתמיד (כז ע"א ד"ה הר הבית); כפתור ופרח (ו); הברטנורא (מידות ב, א); המהרי"ט והמהר"א (דרך הקודש, מהדורת זכרון אהרן, תשס"ז, עמ' פג-פד, צז-צט); הרמ"א (תורת העולה, חלק א פרק א); קרית ספר (בית הבחירה פרק ה); הר"מ קזיס (ביאור למדות ריש פרק שני); תוספות יום טוב (מידות ב, א); רבי שלמה עדני ורבי יהוסף אשכנזי (מלאכת שלמה מדות ב, א); תפארת ישראל - יכין (מידות ב, א); חק נתן (מידות לד, ב, פרק שני, משנה א); תבנית היכל (החלק השני, הפרק החמישי, ס' כט); רבי מלכיאל אשכנזי (חנוכת הבית, אות יג); ר' משה חפץ (חנוכת הבית, אות א, דפוס ויניציאה, שנת תנ"ז); ערוך השולחן העתידי (הלכות בית המקדש יא, י); עזרת כהנים (מידות ב, א, נחלה ליהושע, אות ג-ו, תשס"ב, עמ' רסב-רסג); באר הגולה (לחכם מחכמי ספרד ושמו פלאי, הוצאת ר' יחיאל ברי"ל, תרל"ז, פרק ה, אות ב-ד); הרב יהושע יוסף כלבו (בנין אריאל, תרמ"ג, סימן יא); שלטי הגיבורים (פרק ב, דף ב, א); חידושי הרש"ש (ויקרא רבה ט, ו); רבי יהוסף שוורץ (ישורון לב, עמ' תתפ-תתפא; תבואות הארץ, עמ' שמח); הרב ישראל זאב הלוי איש הורוביץ (ירושלים בספרותנו, 1964, עמ' 339) והרב טוקצינסקי (עיר הקודש והמקדש ד א, א).
4. לשון רבי יהוסף אשכנזי (הובאו דבריו במלאכת שלמה, מדות ב, א). עיינו גם בתוספות יום טוב ובעזרת כהנים על אתר, וכן באוצר ירושלים והמקדש (לעיל הערה 1), עמ' 117.

ג. נקודת הייחוס

לדעת המהרי"ט והמהר"א (דרך הקודש, עמ' צח ו-פד), השטח הפנוי שבו עוסקת המשנה הוא השטח הפנוי מן העזרה ועזרת נשים גם יחד. ה'תפארת ישראל' (יכין, מדות ב, א) הוסיף על דבריהם גם את החיל המקיף, שנרחיב מעט בעניינו בסעיף ז. בכל אופן, אין בדבריהם ראייה לשיטתם.

לעומת זאת, על פי רוב רובם של הפרשנים⁵ המשנה דנה בשטח הפנוי מהעזרה. כך גם מסתבר, משום שמבחינה הלכתית רק העזרה אינה מוגדרת כהר הבית, כפי ששינונו:

וכשם שהיו במדבר שלש מחנות, מחנה שכניה, מחנה לויה, מחנה ישראל, כך היו בירושלם: מפתח ירושלם ועד פתח הר הבית מחנה ישראל, מפתח הר הבית ועד שערי ניקנור מחנה לויה, משער נקנר ולפנים מחנה שכניה.
(תוספתא כלים בבא קמא [צוקרמאנדל] א, יב; ספרי במדבר א; זבחים קטז ע"ב)

בסעיף ו ניווכח בצדקתה של שיטה זו.

ד. דעת הר"ש והרא"ש

עד כה הצגנו את הפירוש הרווח למשנה, פירוש שהרא"ש על אתר לא קיבל:

ורובו מן הדרום – רוב בנין הלשכות היו בדרומו של ת"ק על ת"ק, והיינו דכתיב ביחזקאל: וַיְנַיֵּחַנִי אֵל הַר גְּבוּהָ מְאֹד וַעֲלִיו כְּמִכְנֶה עִיר מְגֻבָּה, שהיה מבונה הבנין עליו מנגב, כההיא דדרשי' פ"ז דסוטה וְחִבְרוּן שְׁבַע שָׁנִים נִבְנְתָה. והא דכתיב ירכתי צפון קרית מלך רב – לפי שמקום שחיתת קדשי קדשים בצפון.⁶
שני לו מן המזרח – כמו שני למלך שהוא שפל ממנו. וכך לא היתה המזרח מבונה כמו הדרום וכן הצפון שפל מן המזרח והמערב מן הצפון.
שם היה רוב תשמישו – כי בחדרים והלשכות היו משתמשים.

5. הרמב"ם (פיהמ"ש מדות ב, א; הל' בית הבחירה ה, ד-1); מאירי (תחילת מדות ב); ספר הבתים (בית תפלה, שערי בית המקדש, שער שני, 1); קרית ספר (בית הבחירה פרק ה), רע"ב ותוספות יום טוב (מדות ב, א); הכפתור ופרח (1); בעל מלאכת שלמה (מדות ב, א, שם הפנה לפירוש הרמב"ם); חק נתן (מדות לד, ב, פרק שני); הר"מ קזיס (ביאור למדות ריש פרק שני); רבי יהוסף שוורץ (ישורון לב, עמ' תתפ-תתפא); רבי מלכיאל אשכנזי (חנוכת הבית, אות יג); הרמ"א (תורת העולה, חלק א, פרק א); עיר הקודש והמקדש (ד א, א); ר' משה חפץ (חנוכת הבית, אות א); עזרת כהנים (מדות ב, א, נחלה ליהושע, אות ג-1, עמ' רסב-רסג); המפרש בתמיד (כז ע"א ד"ה הר הבית); באר הגולה (פרק ה, אות ב-ד); הרב יהושע יוסף כלבו (בנין אריאל, סימן יא); שלטי הגיבורים (פרק ב, דף ב ע"א); רבי ישראל זאב הלוי הורביץ (ירושלים בספרותנו, עמ' 339).
6. השאלה שהעסיקה את הרא"ש היא מדוע על פי הפסוק הראשון מקומם של רוב הלשכות הוא דרום ההר, ואילו על פי הפסוק השני נדמה שכך המצב דווקא בצפון. תירוצו הוא שהפסוק השני כלל לא עוסק בבניינים אלא בכך שאחת מעבודות המקדש החשובות התבצעה בצפון העזרה.

לדבריו, הרוח שבה נבנו מרב הלשכות והחדרים שבהר הבית⁷ היא רוח דרום, שנייה לה הרוח המזרחית, וכך הלאה. על פי פירוש זה, לכאורה לא ניתן ללמוד מהמשנה מהו מיקום העזרה בהר הבית.

7. בהר הבית היו לשכות וחדרים רבים, כפי שהעיר הר"מ קזיס (מדות א, א ד"ה א' בלשכת הקרבן וא' בלשכת הפרוכת): "שתי לשכות אלו [כדלהלן] לא נתפרש במשנה היכן היו, ואפשר שלשכת הקרבן היתה לשכה אחת סמוכה לשער הקרבן... ולשכת הפרוכת נראה שהיתה בתוך הר הבית... ואין ספק שהיו בהר הבית לשכות רבות לצורך המקדש, ובמס' שקלים סוף פ"ה נזכרו לשכת חשאים ולשכת הכלים, וכן יש ממונים במקדש שלא נזכר להם לשכה, וצ"ל שהיו להם לשכות בהר הבית לעשות שם מלאכתם. ובראש פ"ב שינו הר הבית היה רובו מן הדרום וכו' מקום שהיה רוב מדתו שם היה רוב תשמישו, ובדאי רוב תשמישו דקאמ' היינו שהיו שם לשכות ומקומות לצורך העובדים במקדש. אמנם במשנה לא נזכרו ביחוד אלא הלשכות הבנויות בעזרה או המחוברות אליה".

שלטי הגיבורים (פרק כה דף כב), למשל, מנה ארבעים וחמש לשכות בהר הבית, ועל דבריו העיר העזרת כהנים (מדות ב, א, בני יוסף, ד"ה עוד הביא ואילך, עמ' רצא ואילך): "ואנכי טרם הגיע לידי ספר השלטי גבורים עמדתי נמי למנין... אמנם חפשי ומצאתי ולדעתי יש למצוא עוד הרבה לשכות... ועוד יש להוסיף הרבה לשכות לצורך חפצי המקדש ולצורך הקרבנות... ודע דהתבנית היכל ב"ס פרק י"ט מנה עוד כמה וכמה לשכות אשר מקומם איני יודע".

ישנן ראיות רבות לכך שכוונת הרא"ש לבנייני הר הבית ולא ללשכות העזרה: ראשית, המשנה עצמה עוסקת בהר הבית ולא בעזרה, שפרטיה יידונו רק בהמשך המסכת (מלבד אזכור אסוציאטיבי של בית המוקד, ואזכור צדדי של שערי העזרה ששימשו יחד עם שערי הר הבית לשמירת הכהונים והלוויים). שנית, הוא מזכיר מלבד לשכות גם חדרים, אך לא מצינו מונח זה באזכורים השונים של העזרה (בכתובים ישנו אזכור אחד ביחס להיכל. ראו דברי הימים א כח, יא ומלבי"ם שם). שלישית, הוא כתב בפירוש שהלשכות היו בדרום הת"ק על ת"ק ולא בדרום העזרה. רביעית, כמה משניות לפני משנתנו שינו (א, ג): "חמשה שערים היו להר הבית, שני שערי חולדה מן הדרום משמשין כניסה ויציאה". ועל כך כתב: "משמשים כניסה ויציאה – כי רוב בניינו מן הדרום יוצאים ונכנסים באלו השערים". גם כאן ברור כי הוא עוסק בהר הבית בלבד. חמישית, במשנה כתוב כי "מעוטו מן המערב", אך לא היו לשכות במערבה העזרה (כפי שעולה בבירור ממסכת מדות). שישית, הטענה שהלשכות היו בולטות מן העזרה בחלק מן הרוחות נטענה לראשונה רק מאות שנים מאוחר יותר (ואף לא בסדר המופיע לכאורה במשנה; עיינו הערה 17), כך שיש מעט אנכרוניזם בקביעה כי כך סבר הרא"ש.

הרב סילבצקי כתב שאם הרא"ש אכן עסק בלשכות הר הבית (ולא בלשכות העזרה), לא ברור מדוע הקשה מהפסוק "ירכתי צפון קרית מלך רב", הרי קיומן של לשכות רבות בדרום אינו סותר את היותו של המקדש בצפון (נכון יהיה הר בית ה', תשע"ח, עמ' 34, הערה 60). התשובה לכך היא שהרא"ש סבר בהווה אמינא כי "קרית מלך" מקביל ל"מבנה עיר" (אך לא לבית המקדש), כלומר שיש סתירה מינייה וביה היכן היו מרב הלשכות. הפתרון שהציע הוצג בהערה 6.

זאת ועוד, למעשה זוהי קושייה גם על האפשרות שהרא"ש דן בלשכות העזרה. דומה כי הסיבה שהרב סילבצקי לא טען זאת נובעת מכך שהוא הניח (לפחות בשלב זה בחיבורו) שהרא"ש סבר כי המשנה עוסקת בדרום מוחלט ולא בדרום יחסי, כך שאם לשכות העזרה נמצאות בדרום ההר, הן גוררת יחד איתן את המקדש עצמו לדרום (ואז ברור במה התקשה הרא"ש). אך מנין זאת? על מנת לחזק את האפשרות השנייה, נתבונן במספר מובאות ממקורות חז"ל, אשר נוסחו בלשון יחסית:

לפירוש זה מצינו חבר, הלא הוא פירוש הר"ש (רבנו שמעיה) למשנה:

הר המוריה שעליו הבית בנוי רובו מן הדרום, [כלומר] רובו של בנין [ולאו דווקא השטח הפנוי] בדרום ההר, [אך לא הבניין כפשוטו אלא] שבדרום ההר היה רוב תשמיש העזרה [הלשכות והחדרים אותם הזכיר הרא"ש, כמדויק מלשונו "דרום ההר"]. שני לו מן המזרח – פחות מן הרוב במזרח, שתשמיש המזרח מועט מתשמיש הדרום, ותשמיש הצפון פחות משל מזרח, ומועט שבכולם במערב שאין תשמיש היכל כל כך. ולבי מגמגם בלשון.

כמדומה שמה שהביא את הר"ש והרא"ש לפירושם הוא שהניסוח "הר הבית... רובו מן הדרום" מעט קשה מבחינה תחבירית. הרא"ש פתר זאת בכך שחידש וביאר כי פירוש המונח 'רובו' הוא 'רוב בניינו', כך שכוונת המשנה היא ש'הר הבית... מבונה בעיקר בדרום'. הר"ש, לעומתו, הבין את המונח הר הבית כ"הר המוריה שעליו הבית בנוי", וכך לכאורה מובן יותר על מה נאמר רוב – על הבניין עצמו, והוא זה שהיה רובו בדרום. עם זאת, מענם הפרשני מעורר מספר שאלות:

א. הבעיה התחבירית, שלמען פתרונה עקרו את המשנה מפשטה, נפתרה על ידי המשנה עצמה. כאמור, המשנה הבהירה שפירוש המונח "רובו" הוא "רוב מדתו". לאור זאת, יש לקרוא את המשנה באופן הבא: 'הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, כאשר רוב מדתו מן הדרום'.

ב. המשנה עוסקת בתחילתה במידות הר הבית, אך לדבריהם היא עוברת, ללא כל הבהרה נדרשת, לדיון בלשכותיו.

ג. הסיפא של המשנה ("מקום שהיה רב מדתו שם היה רוב תשמישו") אינו משתלב עם מהלך פירושים. ראשית, 'מידה' הוא מונח המציין שיעור של מרחב, ואין לכך ביטוי בדבריהם. שנית, על פי הקו המנחה של פירושם צריך לומר כי משמעות הסיפא היא

א. "רב אדא בריה דרב יצחק אמר: האי לשכה אקצויי מקציא, ודאתי מצפון – מתחזיא ליה בדרום, ודאתי מדרום – מתחזיא ליה בצפון" (יומא יז ע"א, עיי"ש ודוק).

ב. "לכשיתעוררו הגליות שהן נתונות בצפון [=בבל, ע"פ ירמיהו א, יד; שם מו, כ; גיטין ו ע"א] ויבואו ויבנו בית המקדש שהוא נתון בדרום [ארץ ישראל]" (ירושלמי מגילה פ"א ה"א).

ג. "עורי צפון, לכשיתעוררו הגליות הנתונות בצפון יבאו ויחנו בדרום, שנאמר: הנני מביא אותם מארץ צפון. לכשיתעורר גוג הנתון בצפון יבא ויפול בדרום, כמה דתימא... והעליתך מירכתי צפון. מלך המשיח שנתון בצפון יבא ויבנה בהמ"ק הנתון בדרום" (ויקרא רבה [וילנא] ט, ו; במדבר רבה [וילנא] יג, ב; שיר השירים רבה [וילנא] ד, טז).

למעשה, העמדת המקדש בדרום אינה אפשרית מבחינה מתמטית, כמבואר בסעיף הבא, כך שהיא דחויה ללא עוררין.

הארכנו בדברים, אך יש להדגיש כי גם אם נבין כי הרא"ש עוסק בלשכות העזרה, הקושיות שנציג על אפשרות זו להלן בגוף הדברים עומדות בעינן.

שברוח בעלת מספר הלשכות הרב יותר היה מרב התשמיש (בלשון הרא"ש: "שם היה רוב תשמישו – כי בחדרים והלשכות היו משתמשים"). אלא שזהו דבר המובן מאליו שתשמיש המקדש היה בלשכות שנבנו לשם כך, וכן שככל שהיו יותר לשכות התשמיש היה רב.

ד. לשיטתם, חז"ל לא מסרו לנו מהו מיקום העזרה בהר הבית. הקושי בכך הוא שזהו נתון מרכזי ביותר בעל השלכות מרובות, למשל על איסורי הכניסה החמורים ועל מיקום המזבח.

ה. הר"ש העיר בכנות שלבו "מגמגם בלשון". דומה כי אחת מן הסיבות לכך, לכל הפחות, היא שלא ניתן לומר שרוב הבניין היה בדרום ההר (כמפורט בסעיף הבא). בעקבות כך, היה עליו להידחק ולהסביר שאין הכוונה לבניין כפשוטו, כפי שביארנו בדבריו.

לאור הסתפקות הר"ש בדברי עצמו, ויישום הכלל ההגיוני למקרים כאלו – "כל היכא דלמר מספקא ליה ולמר פשיט ליה, הלכתא כמאן דפשיט ליה"⁸ – ניתן לומר כי דעת הרא"ש היא דעת יחיד מוקשית.

יתירה מזאת, פירוש הרא"ש כלל לא קובע מסמרות בשאלה היכן עמד המקדש בתוך הר הבית. לא מן הנמנע, אפוא, שגם הוא סבר שרוב השטח הפנוי נמצא בדרום. ייתכן גם שניתן להוכיח זאת מדבריו. בביאור שמם של שערי חולדה הדרומיים, כתב הרא"ש (מדות א, ג): "לפי שהיו בעיקר הר הבית, **כדתנן לקמן פ"ב רובו מן הדרום**, קרי להו חולדה כמו חולדה שדרה בעיקר הבתים". דבריו מיוסדים על הגמרא בחולין (כ ע"ב): "כחולדה הדרה בעיקרי בתים דמכסיא" (ראו גם פסחים קיח ע"ב). כוונת הגמרא היא שהחולדה נמצאת בחורים הנסתרים שבבית (רש"י ולעזי רש"י שם). בעקבות כך מפרש הרא"ש כי לאור זאת שלמדנו ששערי חולדה הם המרוחקים ביותר מהמקדש ("כדתנן לקמן פ"ב רובו מן הדרום"), כלומר דומים לחורי החולדה הנסתרים, נוכל להסיק כי לכך נקראו על שמה. אך כיצד הבין הרא"ש מן המשנה, לאור פירושו, שרוב השטח הפנוי היה בדרום? הציע העזרת כוהנים (מדות ב, א, בני יוסף ד"ה וכתב עוד, עמ' רפו): "יש לומר דגם הרא"ש ז"ל סבירא ליה שהיה רוב חלל הר הבית בדרום, דכיון דרוב בנייני הלשכות היו בדרום הר הבית, מסתמא שם היה רוב חללו".

8. כך כתב רבנו יונה בפירושו למשנת 'עשה לך רב והסתלק מן הספק' (אבות א, טו): "וכן אמרו הגאונים ז"ל: כל היכא דלמר מספקא ליה ולמר פשיט ליה, הלכתא כמאן דפשיט ליה. ואפילו תלמיד לפני הרב". מסורת זו מן הגאונים התקבלה אצל עמודי ההוראה (ר"ף, רא"ש, רמב"ם) ורבים מהראשונים (אור זרוע, רמב"ן, ריטב"א, מאירי, נימוקי יוסף ועוד) וכן הובאה בדברי האחרונים. ראו סקירה רחבה: הרב אהרן מגיד, בית אהרן על כללי הש"ס, חלק שמיני, תשל"ב, עמ' תקס ואילך.

אם אכן כך, אפילו דעת יחיד אין כאן. סיכומם של דברים הוא שעל פי פשט המשנה, רוב ככל פרשניה, ואולי אף לדעת הכול, רוב השטח הפנוי ממבנים היה בדרום (וכן הלאה). לאור זאת, נראה להציע כי כך יש לנקוט להלכה.

ה. המקדש בדרום?

מי שהציג הבנה אחרת בדעת הר"ש והרא"ש הוא הרב גורן (הר הבית, תשס"ה, פרק יח, עמ' 194–195), כאשר קדם לו הרד"ל בדעת הרא"ש (ויקרא רבה ט, ו; בראשית רבה לט, טז). להבנתו, משמעות פירושם היא שהעזרה עצמה הייתה קרובה בצד דרום לחומת הר הבית יותר מאשר בשאר הרוחות, וכן הלאה. ברם, קשה להלום הבנה זו בלשון הר"ש והרא"ש:

א. ראשית, הרא"ש כותב בפירוש כי המשנה לא עוסקת בעזרה אלא ב"רוב בנין הלשכות [והחדרים]". שנית, הוא מדגיש פעמיים את עניין "מבונה" מן הדרום, כלומר ששם הייתה מסת הבנייה העיקרית (וכן הלאה), אך אין כל התייחסות למיקום המקדש עצמו. שלישית, בלשונו המצוטטת בהערה 7 מפורש ש'בנייני הר הבית' הם אלו שהיו בדרום.

ב. מתוך דברי הר"ש ש"רובו של בנין בדרום ההר" יש שלמדו כי הוא סבור שהמקדש עצמו היה בדרום. ברם, כפי שהדגשנו לעיל, מיד לאחר מכן הוא ביאר את דבריו: "שבדרום ההר היה רוב תשמיש העזרה... ומועט שבכולם במערב שאין תשמיש היכל כל כך". כבר העיר על כך החק נתן (מדות לד, ב, פרק שני, משנה א): "ואפשר דהא דאמר רובו של בנין מדרום אינו ר"ל בנין העזרה אלא בנין הלשכות שהיה רובן בדרום".

מלבד זאת, פירוש זה לפירושם אינו תואם ללשון המשנה:

א. כאמור בסעיף הקודם, המעבר המוצע מדיון על אודות הר הבית לדיון בעניין המקדש כלל לא בא לידי ביטוי במשנה.

ב. מסכת מדות כתובה על פי סדר הגיוני הבנוי לתלפיות. מכיוון שרק בהמשכה תידון העזרה (מלבד סייג המצוין בהערה 7), קשה לקבל חריגה זו.

לא זו אף זו, האפשרות שהמקדש שכן בדרום הר הבית אינה אפשרית מבחינה מתמטית, כפי שכבר ציין הרב גורן עצמו (שם, עמ' 198–199). שהרי אם המרחק בין חומת הר הבית הדרומית לחומת העזרה הדרומית הוא הקטן ביותר, ממילא המרחק בין חומת ההר הצפונית

לחומת העזרה הצפונית הוא הגדול ביותר, אך על פי המשנה (לפי פירוש זה) המרחק במערב הוא שאמור להיות הגדול ביותר.⁹

ו. ראייה מן הטופוגרפיה

עד עתה עסקנו במשמעות המשנה על פי הגיונה הפנימי. על מנת לדייק את הבנתנו במשנה ניעזר בראיה חיצונית מכריעה, שיסודה בבחינת פני הסלע הטבעי של הר הבית.

קריאה פשוטה של המשנה מעלה מיד שלוש שאלות. ראשית, מדוע המרחק לרוחות השונות מצוין על פי מידות יחסיות (רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח וכן הלאה). הדבר בולט במיוחד על רקע העובדה שכל שאר מידות המסכת, שכשמה כן ייעודה, נכתבו במספרים מוחלטים (מאה אמה, ארבעים אמה וכדומה). שנית, מדוע המידה לכל רוח שונה, אף זאת באופן חריג במסכת. שלישית, לא ברור ביחס למה יש למדוד את המרחקים המשתנים.

שאלת הפרשנות המדויקת למשנה ושלוש שאלות אלו יבואו על פתרון גם יחד כאשר נתבונן בטופוגרפית ההר (ראו בתמונה המצורפת בסוף המאמר). ניתן לשים לב כי ביחס לפסגה, שלוחות הר המזרחית מתנהגות כמצוין במשנה – השלוחה הארוכה בדרום, קצרה ממנה במזרח, השלישית באורכה בצפון, והקטנה ביותר במערב; קשה שלא להתפעל מן ההתאמה. כעת נוכל לענות על שלוש השאלות הנזכרות:

א. נקודת הייחוס הטבעית המחלקת את ההר לתחומים שונים היא פסגת ההר, שהיקפה יכול להכיל את העזרה בלבד.

9. ניתן להסביר זאת באופן נוסף (על מנת להנהיר את ההוכחה, נתעלם מן הפרטים הקטנים). הנה, אם נאמר כי חומת ההר המזרחית היא גבול החיל, ממזרח לעזרה היו 145 אמה (עזרת נשים + החיל). מכיוון שאורך העזרה הוא 187 אמה, ממערבה נותר שטח פנוי של 168 אמה. אם כך, בצפון נותרו לכל היותר 166 אמה, ובדרום לכל היותר 143 אמה. כאשר נוסיף למספרים אלו את רוחב העזרה מצפון לדרום (135 אמה), נגיע ל-444 אמה. כל הזחה של העזרה מערבה לא תמנע את הסתירה בין המספר המתקבל לנתון הבסיסי, 500 אמה אורך ההר. בניסוח מעט יותר מופשט, ממזרח למערב יש 313 אמה פנויים, בעוד שמצפון לדרום 365. מכיוון שהדרום מצומצם מהמזרח, וכן הצפון מהמערב, השטח הפנוי המקסימלי מצפון לדרום הוא 309. אך גם בתוספת רוחב העזרה (135 אמה), לא נגיע לאורך הנדרש של 500 אמה. יצוין כי לשיטת המהרי"ט והמהר"א (לעיל סעיף ג) הבעיה המתמטית רק מחריפה, ולא ניתן להימלט ממנה גם על פי השיטה המרחיבה ביותר בנוגע לחיל (ועל כל פנים עיינו הערה 16, מה שכתבתי לדחותה).

ב. מישור הר הבית, שצורתו ריבוע, ¹⁰ נבנה בהתאם לגבולות הטבעיים של הר המוריה האליפסי. ¹¹ העזרה, לעומת זאת, נבנתה בפסגה. הבדל זה הוא הגורם למרחקים השונים בכל רוח.

ג. יען אשר המקדש נבנה על ציר מזרח-מערב ¹² ואילו מישור הר הבית נבנה בהתאם למפנה ההר ¹³ – ולפיכך בנטייה של שש מעלות מציר מזרח-מערב – לא ניתן היה לתאר את המרחק בין חומות ההר לחומות העזרה במידות קבועות. ¹⁴

דומה כי הראשון שציין לפתרון זה – מסברא או מהתבוננות בפני השטח הגלוי, שהרי תמונת המצב הטופוגרפית המדויקת לא הייתה ידועה לו – הוא המהרי"ט, בהביאו טעם למשנת רובו מן הדרום: "לפי שבית המקדש היה בראש ההר ורוב שיפועו של הר היה לצד דרום" (דרך הקודש, עמ' צח). חכם נוסף שהבחין בהשפעת הטופוגרפיה הוא הרב אלחנן אייבשיץ, מגדולי חוקרי המקדש (הבית השני בתפארתו, תשנ"ו, עמ' נט). כפי שהעיר, מן הסיפא של המשנה, "מקום שהיה רוב מדתו שם היה רוב תשמישו", מדויק כדברינו. כוונת המשנה היא שהחצר סביב המקדש לא תוכננה בצורה חופשית בהתאם לצרכים השונים, אלא להפך: היכן שנותר רוב השטח הפנוי לאחר ההתחשבות ההכרחית בטופוגרפיה, שם היה רוב התשמיש, וכדשנינו.

ז. השטח הפנוי בדרום

משנה זו אמנם אינה מספקת לנו מידע מדויק על אודות מקום העזרה בתוך הת"ק על ת"ק אמה המקודשים, אך היא יכולה ללמד אותנו מהם השטחים שהעזרה בהכרח לא עמדה

10. מדות ב, א; שמות רבה [וילנה] טו, ח; בראשית רבה [וילנא] סד, י; יחזקאל מב, טו-כ; שם מה, ב; קדמוניות היהודים טו, יא, ג [400]; ב"צ לוריא, 'תחומי הר הבית', בית מקרא (לד), עמ' 5; רא"ש (מדות ב, א); המיוחס לרש"י (דברי הימים א כח, יט).

11. כפי שניתן לראות בתמונה המצורפת, הר המוריה תחום מצפון על ידי נחל בית זיתא, ממזרח על ידי נחל קדרון, ממערב על ידי עמק הטירופיון ומדרום על ידי העפל ועיר דוד.

12. ראו למשל: הרב זלמן קורן, חצרות בית ה', תשל"ז, ה, י; הנ"ל, ועשו לי מקדש, תשס"ז, עמ' 80-84; הנ"ל, 'למידות הר הבית והמקדש (תגובה)', תחומין ט, עמ' 478-479; הרב עזריה אריאל, 'כיוון ההיכל ביחס לרוחות העולם', מעלין בקודש לו; הנ"ל, 'כיוון המקדש אל פני המזרח (תגובה)' מעלין בקודש מא; הרב יצחק לוי, שיעורים באתר תורת הר עצינן: המקרא במקדש (ד), 112-115; המקרא במקדש (ה), 124-125; תולדות עבודת ה' במזבחות, 212-214.

13. ביטוי מובהק לכך, כפי שהעיר הרב עזריה אריאל (מעלין בקודש לו, עמ' 66), הוא שבמידה והר הבית היה מכונן במקביל למקדש, פינתו הדרום-מערבית הייתה חורגת שלא לצורך אל עבר המדרון המערבי התלול, ואולי אף גולשת אל מחוץ להר המוריה, כלומר אל עבר המדרון המזרחי של הגבעה המערבית של העיר.

14. כך העיר הרב ניסן אהרן טוקצינסקי בספרו של אביו, עיר הקודש והמקדש ד, א, ה, הערה 5, ואחריו הרב זלמן קורן (לעיל הערה 12), סוף פרק חמישי.

בהם. מכיוון שהנתון המשמעותי ביותר שמתקבל ממשנה זו הוא המרחק בדרום,¹⁵ נתמקד בו.

מידות העזרה מצפון לדרום הן 135 אמה (משנה מדות ה, א). לפיכך, השטח הפנוי מדרום ובצפון גם יחד הוא 365 אמה (135-500). אם נחלק מספר זה בשתיים, ונוסף על כך נניח כי היה הפרש מינימלי של שתי אמות בין כל רוח (ולפיכך בין הדרום לצפון – 4 אמות), יתקבל בדרום השטח הפנוי הבא: 184.5 אמה.

אם אנו מעוניינים בחישוב השטח המותר כיום בכניסה, יש להוריד ממספר זה את רוחב החיל, שהקיף את העזרות. על פי המסקנות שאותן הצגתי בגיליונות מב-מג, רוחבו היה עשר אמות בלבד.¹⁶ כמו כן, יש להוריד את עובי החומה. מכיוון שעובי החומה הרחב ביותר המוזכר במסכת מדות (ד, ז) הוא שש אמות, נראה כי אין לחשוש ליותר מכך.¹⁷ ניתן לומר, אפוא, כי השטח המותר בכניסה בדרום הר הבית הוא לכל הפחות 168.5 אמה.

למעשה, החישוב אינו מדויק דיו, הואיל והמקדש לא נבנה, כאמור, במפנה זהה להר הבית. הפער הנמדד ביניהם הוא שש מעלות. כך למשל, מספר פעולות חשבוניות פשוטות ילמדו אותנו כי המרחק (המינימלי) בין הקודקוד הדרומי-מזרחי של העזרה, כולל עובי חומתה והחיל שהקיפה, לבין חומת הר הבית הוא 159 אמה. מנגד, המרחק בין מרכז העזרה לחומת הר הבית נותר (כמעט) זהה, על אף הוספת עובי החומה ורוחב החיל. כמובן, ניתן לחשב כל נקודה לאורך גבול החיל, כאשר הנקודה הדרומית ביותר היא הפינה הדרומית-מזרחית של עזרת נשים.

-
15. בצפון ובמערב אין לדעת (על סמך משנה זו בלבד) מה היה המרחק המינימלי הפנוי – מלבד שישנו כזה – מפני שבאופן תאורטי ניתן לטעון כי העזרה הייתה סמוכה מאוד לחומה. במזרח ניתן לחשב שטח פנוי רב, אך מבחינת המקום המותר בכניסה הוא מצטמצם כמעט לחלוטין (שוב, בהתחשב במשנה זו בלבד), הואיל והשטח הפנוי מתמלא על ידי עזרת נשים, עובי החומות והחיל. בכל אופן, ראו למשל מה שכתב בעניין זה הרב שילת (לעיל הערה 2).
16. אורי זרם, 'מידות החיל', מעלין בקודש מב; הנ"ל, 'עוד על מידות החיל', מעלין בקודש מג; הרב זלמן קורן, 'צורת החיל וממדיו', מעלין בקודש מג (הערות בשולי תגובתו).
17. בגיליון מב (לעיל הערה 16) הצעתי אפשרות תיאורטית שהלשכות היו חלק מעובי החומה, ואם כך רוחבה היה רב יותר. אך מכיוון שישנן אפשרויות נוספות ומגוונות, ומכיוון שהרוחב הנוסף משפיע בעיקר על כניסה לחיל שקדושתו מדרבנן, ויש אומרים שאף בטלה קדושתו (שם, סעיף ט), נראה שאין לחשוש לכך. ובכל אופן אין לחשוש ליותר מכמה אמות נוספות. ועוד, דומה שיש לצרף לספק גם את העובדה שממצאים נוספים בלתי תלויים מלמדים בבירור על שטח נרחב הרבה יותר (ראו למשל בהפניות שבהערות 1, 29 ו-30). לקמן גם נראה כי חישוב נוסף המבוסס על משנה זו מלמד אותנו על שטח פנוי נרחב יותר.

משנת רובו מן הדרום

ניתן לחשב את המרחק הפנוי בדרום באופן נוסף. על מנת לעשות זאת, יש להיעזר במקורות נוספים המלמדים אותנו על השטח הפנוי במזרח, ולהוסיף לו שיעור מינימלי של שתי אמות. אלו הנתונים הידועים במזרח שיש להתחשב בהם:

- א. רוחב הסטיו המזרחי, המוזכר בדברי חז"ל ובכתבי יוסף בן מתתיהו, היה 30 אמה (מלחמת היהודים ה, ה ב [192]).
- ב. כפי שהערתי בגיליון מב, ¹⁸ בהכרח היה מרחב מסוים בין הסטיו לסורג. באופן מחמיר נאמר שרוחבו היה 4 אמות.
- ג. לאחר הסורג היו שתיים עשרה מדרגות, ברוחב כולל של 6 אמות (מדות ב, ג). מדרגות אלו העלו לחיל (כמסקנת המאמרים הנזכרים), כך שביחד הם תפסו 16 אמה.
- ד. אורך עזרת נשים היה 135 אמה (מדות ב, ה); עובי חומתה המזרחית – לפחות 2 אמה.

חיבור הנתונים והתחשבות במפנה המקדש ילמדו אותנו כי המרחק הפנוי במזרח היה לכל הפחות 187.5 אמה. ואם כך, אורך השטח הפנוי בדרום היה לכל הפחות 189.5 – חמש אמות יותר מן המתקבל בחישוב הראשון. ממספר זה יש להוריד, כזכור, את עובי החומה והחיל, וכן יש לקחת בחשבון את מפנה המקדש.

לבסוף ראוי לציין כי בשני החישובים הכרענו בכמה צמתים לחומרא, כך שקרוב לוודאי שהשטח היה נרחב יותר.

ה. סיכום

ניתוח מדוקדק של לשון המשנה ושל הסלע הטבעי של הר המוריה, בצירוף הדעה הרווחת בין הפרשנים והפוסקים, מכריעים מבחינה מציאותית והלכתית כאחת שנקודת היחוס של המשנה הינה העזרה. בהתאמה, רוב השטח הפנוי של הר הבית ממנה היה בדרום, בצד מזרח השטח הפנוי היה מעט קטן יותר, השטח בצפון היה קטן מן השטח במזרח, ובמערב היה השטח הפנוי הקטן ביותר.

לאור זאת, חישוב המרחקים בנקודות השונות, בעיקר בדרום, יספק שטחים נרחבים המותרים בכניסה. כפי שפתחנו, החישוב מדרום בסעיף הקודם מבוסס על חישוב המרחק

18. אורי זרם (לעיל הערה 16), הערה 15.

הפנוי מחומת הר הבית הדרומית המקודשת. הואיל וחומה זו עמדה עשרות מטרים מצפון לחומה התוחמת כיום את המתחם,¹⁹ השטח הפנוי לעולים נרחב בהרבה מהמחושב לעיל.

ט. השלכות נוספות

למשנה זו חשיבות סגולית, הואיל והיא מלמדת אותנו שני יסודות חשובים בחקר המקדש:

א. המקדש נבנה בפסגת ההר.

ב. קדושת הר הבית מעורה במיקומו הגיאוגרפי.²⁰

מפני ששני יסודות אלו נלמדים ממקורות בלתי תלויים נוספים (כדלהלן), נוכל לדייק ולומר כי המשנה מחזקת את ידיעתנו בדבר יסודות אלו, ויסודות אלו מחזקים בתורם את הפרשנות המקובלת למשנת רובו מן הדרום.

1. המקדש בפסגה²¹

א. מתבקש ביותר שהמקדש יבנה בשיא ההר, כיאה למקום הקדוש בעולם. סברא זו רמוזה במקורות: "דבר אחר – 'ועלית', מיכן לבית הבחירה שלא יבנה אלא בגובהו של עולם"; "קמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' א-להיך – מלמד, שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל"; "כך בית המקדש גבוה מכל העולם".²²

אפשר שהצבה זו אף מהווה קונטרה לעבודת אלילים, שבעברה התקיימה בפסגות ההרים.²³ על פי עקרון זה הסביר הרמב"ם את בחירת הר המוריה ואת בחירת כיוון התפילה במקדש (מורה הנבוכים ג, מה).²⁴

ב. כך מתאר יחזקאל (מג, יב) את בניין העתיד: "זאת תִּזְכֹּר תְּוֹרַת הַבַּיִת עַל רֹאשׁ הַהָר".

19. לעיל הערה 1 בהפניות.

20. כלשונו של הרב אהרן ליכטנשטיין, קדושת אביב, תשע"ז, עמ' 402.

21. נציג כעת ראיות רבות ומכריעות לקביעתנו, אך ראו גם מה שכתבו לערער על כך מצדדים שונים, ומה שיש להשיב: הרב יאיר וויץ, 'עליה להר הבית – הקושיות התשובות והמצווה', אתר ישיבת הר ברכה.

22. בהתאמה: ירושלמי סנהדרין פי"א, ה"ג; קידושין סט ע"א; סנהדרין פז ע"א; זבחים נד ע"ב; ספרי דברים קנב; ספרי דברים שנב.

23. ראו למשל יחזקאל ו, יג; הושע ד, יג, וכן דברים יב, ב; מלכים א יד, כג; מלכים ב יז, י; ירמיהו ב, כ; ירמיהו ג, ו; ירמיהו יז, ב.

24. אולם ראו מה שיש להעיר על דבריו: הרב יצחק לוי, 'השראת השכינה לעתיד לבוא על הר גבוה' (תולדות עבודת ה' במזבחות, שיעור 221), אתר תורת הר עציון.

ג. המקדש אינו אלא המשכו של המשכן,²⁵ ועל מקומו דרשו חז"ל:

שידעו נסים שעשה הקב"ה להם, שלא הניח הר במדבר שלא יהו מתיגעין ועולים ויורדים, ועוד, אף על פי שהיה הענן עושה כל המדבר מישור, היה מניח מקום גבוה למשכן שהוא חונה שם. (במדבר רבה [וילנא] יט, טז)

ד. המזבח נבנה במקום עקידת יצחק,²⁶ אשר התרחשה בפסגת ההר:

אז הוא נטל יצחק והעלהו הרים והורידו גבעות והעלהו לראש הר אחד גבוה ותלול ובנה מזבח וסדר מערכה ועקדו עליו. (קהלת רבה [וילנא] פרשה ט)²⁷

ה. כך נכתב ב'אגרת אריסטיאס', אגרת שנכתבה על ידי יהודי עלום שם בסביבות המאה השנייה לפנה"ס:

כבואנו אל המקומות ההם ראינו את העיר... והיא על הר גבוה ונישא. בראשו בנוי מקדש נהדר.

(אברהם כהנא, הספרים החיצוניים, כרך שני, עמ' לח, סעיפים 83–84)

ו. יוסף בן מתתיהו העיד בשלושה מקומות כי המקדש נבנה בפסגה:

המקדש היה בנוי, כפי ש[כבר] אמרתי, על גבעה בצורה; בתחילה הספיק המישור שברום הגבעה רק בדוחק להיכל ולמזבח, שכן מכל עבריו ירדו מדרונות תלולים. (מלחמת היהודים ה, ה, א [184])

אולם נפלאה ונעלה על כל תיאור, ואם אפשר לומר גם על כל ראייה, היתה העזרה [=הר הבית]... שכן מילא (עפר) עמקים גדולים... ולאחר שהעלה את גבהם... הפך את (השטח) הזה ואת ראש ההר, שעליו נבנה המקדש, לבעלי רמה אחרת. על-ידי כך עמדה העזרה החיצונית, שהיתה פתוחה כלפי מעלה, בשטח גבהו של המקדש. (קדמוניות ח, ג, ט [97])

היתה (שם) גבעה מלאה סלעים, משופעת, מתרוממת בנחת... אל ראש הפיסגה. את הגבעה הזאת ביצר שלמה מלכנו הראשון... בחלקים שמסביב לפיסגה מלמעלה... שלא היה קץ לגודלו ולגובהו של המבנה שנעשה מרובע... וכך

25. שמות כה, א-ט; תוספתא כלים בבא קמא [צוקרמאנדל] א, יב; ספרי במדבר א; שם צב; סנהדרין טז ע"ב; זבחים קטז ע"ב; עירובין ב ע"א; שבועות יד ע"ב; שם טז ע"ב; פירוש דעת מקרא, דברי הימים ב, תשמ"ו, עמ' תקכה-תקכו.

26. פרקי דרבי אליעזר, לא; פסיקתא רבתי [איש שלום] פיסקא מג; בראשית רבה [וילנא] לד, ט; ילקוט שמעוני, וירא, רמז קא; ירושלמי נזיר פ"ז, ה"ב; רמב"ם הל' בית הבחירה ב, א-ב. ראו עוד: הרב ישראל זאב הלוי איש הורוביץ, ירושלים בספרותנו, חלק שלישי, תחילת פרק ג.

27. מקבילות: פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] כו, ג; מדרש תנחומא [ורשא] כג.

נמשך המפעל עד לראש הגבעה... בפנים החומה הזאת וליד הפיסגה גופה הקיפה (אותה) למעלה חומת־אבן אחרת... באמצע נמצא בית־המקדש. (קדמוניות טו, יא, ג [397–402])

ז. שלל המקורות מתווספים לשתי נקודות שכבר דשו בהן רבים:

1. רק אם נציב את המקדש בפסגת ההר, תהיה התאמה בין המבנה המדורג (בכל ארבע הרוחות), הן של הר הבית הן של המקדש,²⁸ לבין הסלע הטבעי של הר המוריה.²⁹
2. המסורת היהודית, ולהבדיל המסורת הנוכרית, קובעות גם יחד כי כיפת הסלע, העומדת בפסגת ההר, משמרת את מקום המקדש.³⁰

2. קדושת הר הבית

המשנה (סנהדרין א, ה) קבעה כי "אין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא על פי בית דין של שבעים ואחד". על פי זה פסק הרמב"ם (הל' בית הבחירה ו, י): "בית דין שרצו להוסיף על ירושלים או להוסיף על העזרה מוסיפין, ויש להם למשוך העזרה עד המקום שירצו מהר הבית, ולמשוך חומת ירושלים עד מקום שירצו". הרמב"ם דייק מאי־הזכרת הר הבית כי לא ניתן להרחיבו, ואף הוסיף כי ניתן להרחיב את העזרה רק בגבולות הר הבית. ה'אור שמח' על אתר ביאר בהרחבה מהו מקור ההוספה של הרמב"ם, ולאחר מכן הטעים:

ורמו גדול לזה מקרא מלא בהר ד' יראה [בראשית כב, יד] זהו בהר דלברד ההר אין רשות להוסיף. ובתרגום על פסוק בהר נחלתך כו' מקדש ד' כוננו יריך [שמות טו, יז] בטורא דאחסנתך אתר מתקן לבית שכינתך כו' ומפורש כנ"ל. וכן בשמות רבה בא פ' ט"ו א"ל אם אין אתה נותן לי בהמ"ק ת"ק אמה על ת"ק אמה לא נתת לי כלום כו' [...]

וז"ל [המכילתא, הקדמה לפרשת בא]: עד שלא נבחרה ירושלים כו' שנבחרה ירושלים יצאה ארץ ישראל כו', עד שלא נבחר בית עולמים הי' ירושלים ראוי לשכינה, משנבחר בית עולמים יצאת ירושלים, שנא' [תהילים קלב, יג] כי בחר ה'

28. אוצר ירושלים והמקדש (לעיל הערה 1), עמ' 310–313; מלחמת היהודים (ה, ה, ב [195]); שם ה, ב [200]; קדמוניות טו, יא, ה [417]; אורי זרם, 'מידות החיל' (לעיל הערה 16), סעיף ז.
 29. אוצר ירושלים והמקדש (לעיל הערה 1), חלק ה; הרב זלמן קורן (לעיל הערה 12), בעיקר פרק ה; הנ"ל, ועשו לי מקדש, שער שני ונספחים; ר' אשר גרוסברג (לעיל הערה 1); הרב פנחס אברמוביץ, המקום אשר בחר ה', תשע"ז, עמ' 41–52.
 30. אורי זרם, קונטרס הר קודשי הקצר, תש"פ, עמ' 9–16 (מופיע באתר 'בידינו'); הרבנים נעם שפירא ויוסף פלאי, המסורת על מקום המקדש, מהדורה שלישית תשפ"א; ויש להאריך.

בציזון כו', וציזון הוא ההר, כמו שכתוב [תהלים עח, סח] ויבחר כו' את הר ציזון אשר אהב, וזה ברור.³¹

ניתן ללמוד על כך שקדושת הר הבית מעורה במיקומו הגיאוגרפי ממקורות נוספים. בקצרה, מספר מחברים עמדו על כך שבניגוד לשאר תחומי הקדושה בארץ ישראל (משנה כלים א, ו-ט), הר הבית אינו מוגדר על פי מבנה או חומה מלאכותיים, אלא על פי יחידה גאוגרפית טבעית, מקום "שהכל קראו אותו הר" (ספרי דברים כח ובמקבילות). עוד עמדו על כך שבאופן חריג אין בסוגיות מענה לשאלה כיצד קידשו את הר הבית. המסקנה המתבקשת היא שמחמת קדושתו הטבעית מופקע ההר מן הצורך בקידוש מעשה ידי אדם.³²

מתוקף הקדושה הטבעית בהר המוריה עולה בבירור כי גם אם פקעה הקדושה ההלכתית של בית המקדש, ויחד עמה קדושת הר הבית (דלא כהכרעת הרמב"ם ורוב הפוסקים),³³ קדושתו המטאפיזית-סגולית של הר המוריה נותרת כמות שהיא. נדמה שזו היא כוונת המדרשים הבאים: "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה, אמר ר' ברכיה בשעה שהיה בנוי היתה עונה תפלתם, ומנין שאף עכשיו שהוא הר, תלמוד לומר מהר קדשו סלה"; "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה, שאפילו הר - הרי הוא בקדושתו"; "כי

31. הדגשת ההר עולה מפסוקים רבים, למשל: "תבאמו ותטעמו בהר נחלתך מכוון לשבתך פעלת ה' מקדש א-דני כוננו ידיך" (שמות טו, יז); "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים... והלכו עמים רבים ואמרו לנו ונעלה אל הר ה' אל בית א-להי יעקב" (ישעיהו ב, ב-ג); "לבוא בהר ה' אל צור ישראל" (שם ל, כט); "ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה ממעל לכוכבי א-ל ארים כסאי ואשב בהר מועד בירכתי צפון" (שם יד, יג); "ואתם עזבי ה' השכחים את הר קדשי" (שם סה, יא); "והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם" (שם כז, יג); "ברכך ה' נוה צדק הר הקדש" (ירמיהו לא, כב); "זהר הבית לבמות יער" (שם כו, יח; מיכה ג, יב); "ונתתיך בהר קדש א-להים" (יחזקאל כח, יד); "כי בהר קדשי בהר מרום ישראל נאם א-דני ה' שם יעבדני כל בית ישראל כלה בארץ" (שם כ, מ); "והיה באחרית הימים יהיה הר בית ה' נכון בראש ההרים... ואמרו לנו ונעלה אל הר ה'" (מיכה ד, א-ב); "עלו ההר והבאתם עץ ובנו הבית וארצה בו ואכבדה אמר ה'" (חגי א, ח); "זהר ה' צ-באות הר הקדש" (זכריה ח, ג); "בהר בית ה' ובירושלם" (דברי הימים ב לג, טו); "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה" (תהלים ג, ה); "מי יעלה בהר ה'" (שם כד, ג); "מי ישכן בהר קדשך" (שם טו, א); "יביאני אל הר קדשך ואל משכנותיך" (שם מג, ג); "למה תרצדון הרים גבננים ההר חמד א-להים לשבתו" (שם סח, יז); "דוממו ה' א-להינו והשתחוו להר קדשו כי קדוש ה' א-להינו" (שם צט, ט); חלק מן עשרות המופעים של הביטויים "הר קדשי" ו"הר ציזון".

ראו גם: יובל שחר, 'להבנת המונח "הר הבית" בתקופת בית שני', חידושים בחקר ירושלים 14; תולדות מלחמת היהודים ברומאים, הוצאת כרמל, תש"ע, נספח ח.

32. ראו בהרחבה: הרב צבי שלוח, 'למעמדו של הר הבית', מעלין בקודש כ, סעיפים ב-ד; הרב ליכטנשטיין (לעיל הערה 20), שער ב, 'קדושת הר הבית'.

33. ראו למשל: יביע אומר ה, יו"ד כו; משפט כהן, צו.

ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים... עד כדון בבינינו, בחורבנו מניין? א"ר אבון: בנוי לתלפיות, תל שכל הפיות מתפללין עליו".³⁴

הרב ליכטנשטיין (לעיל הערה 32) עמד על שניותה של קדושת הר הבית באריכות, ואלו מקצת דבריו:

א. קדושה עצמאית – "קדושת הר הבית באה מאליה מלמעלה, מעצם קיומו של הר זה, המוגדר מלמעלה כחלק ממסגרת המקדש וירושלים. עצם ייעודו של ההר שבו יהיה המקדש, ועצם היותו ההר שהכתוב קוראו הר ה', נוסכים בו קדושה מאליהם... מעמדו של הר הבית כמקום בית הבחירה קיים לעולם".

ב. קדושה כחלק מהמקדש – "ניתן לראות את הר הבית כחלק ממערך המקדש ולהשוות את קדושתו עם קדושת המקדש בכללו... חלק מן המבנה הכולל הגדול של בית ה' הנישא בראש ההרים... נזר ועטרה לבית תפארתנו".

אף החתם סופר (ב, רלג) כבר העיר על ההבחנה, וזו לשונו:

דאדרבא כל מגמות כוונתי להראב"ד... דהכל בטל בזה"ז... דמכל מקום על כל פנים קדושת בית אלקים וזה שער השמים לא בטל ולא יתבטל, כי אין אנו עוסקים אם חייב כרת הנכנס להר הבית בזה"ז או לא כי מאי איכפת לן בזה... אך עיקר הוא במה שבמקום הר המוריה הוא שער השמים... וטרם נתקדש הארץ ע"י יהושע ועזרא כבר הקריב שם אדם הראשון, ונח, ונעקד יצחק, וחלם יעקב סולם,³⁵ ושוב נעלם עד שהאיר ה' עיניהם בימי דוד המלך.

כלומר, הר הבית נתקדש עוד מראשית הבריאה,³⁶ ואין דברי הראב"ד על ביטולה הזמני של הקדושה ההלכתית נוגעים לקדושה הקבועה של המקום מדורי דורות.³⁷

34. מדרש תהלים [בובר] ג, ז; מדרש תנחומא [בובר] שמות י; ירושלמי ברכות פ"ד, ה"ה.

35. ראו בהרחבה בהערה 26. כמו כן ראו ספר הכוזרי ב, יד; מהר"ם שיק על תרי"ג מצות, מצוה רנה (הובא גם בחידושו על מכות יט ע"א).

בהר המוריה גם התפללו האבות כולם שנים רבות טרם נבנה המקדש. ראו משנה תענית ב, ד; פרקי דרבי אליעזר לב ו-לה.

36. מעט אחרת נוסחו הדברים ב'תזכיר על הכתל המערבי' (אשר הוגש לוועדה המיוחדת של חבר הלאומים על ידי, בין היתר, מועצה מאוחדת של רבני ישראל): "אולם קדושתו של ההר היא יותר עתיקה מיסודו של המקדש. היא קשורה בראשית התהוותה של האומה העברית ואמונת ישראל".

37. החת"ס שנה דבריו בתשובתו הבאה: "והנה לכאורה משמע לא משום מצות התלויים בא"י וירושלי' כופי' אלא משום קדושת עצמה וכל הדר בח"ל דומה כמי שאין לו א-לוה... וכיון שכל עצמו הוא משום עוצם קדושתה אין לכנס כלל בפלפול אי קדשה ראשונה וקדש' לע"ל... ואין כאן מקומו כלל כי אין אנו עוסקים אם מצות נוהגי' או לא, או אם טמא מותר לכנס שם או לא, רק בקדוש' עליונה

יש לציין שדברינו עולים בקנה אחד עם החילוק המקובל בין 'שם ארץ ישראל' שלא בטל לעולם, לבין 'קדושת ארץ ישראל' הנוגעת לעניינים הלכתיים שונים, שלדעת חלק מהתנאים בטלה. כך למשל כתב החיי אדם (שערי צדק, שער משפטי הארץ, ריש ס' יא): "קדושת הארץ, אף על פי שלענין תרומות ומעשרות לדעת הרבה פוסקים בטלה קדושתה, ואינו חייב אלא מדרבנן, מכל מקום לענין גוף קדושתה אינו תלוי כלל בישראל, אלא היא מקודשת ועומדת מיום שנבראה".³⁸

* * *

י. נספח

שנו חכמים: "...חזן הכנסת פניו כלפי קודש וכל העם פניהם כלפי קדש, ש' ותקהל העדה אל פתח אהל מועד. אין פותחין פתחי בתי כנסיות [א]לא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר: והחונים לפני המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה. אין בונין אותן אלא בגובה שבעיר, שנאמר: בראש הומיות תקרא".³⁹ לאור האנלוגיה המפורשת והכפולה למשכן ולבית המקדש בשתי ההלכות הראשונות, אנלוגיה המהווה מקור לדיני בית כנסת

שירושלים הוא שער השמים מימות עולם אפי' כשהי' היבوسی יושב ירושלים והכנעני והפריזי אז בארץ".

ראו גם את דברי הרמב"ן (שבועות טז ע"א): "ואפשר דמאי קדושתו קדושת עולם [גם לסוברים שלא קדשה לעתיד לבוא], שמאחר שנבחר הבית שוב לא השרה הקדוש ברוך הוא שכירתו במקום אחר, אף על פי שחרב". הרב מרדכי אילן (הכינוס הארצי העשירי לתורה שבע"פ) חילק באופן דומה בין 'הבחירה' הנצחית לקדושה שיכולה להיבטל. הרב קוק (משפט כהן, צו) חילק בין 'קדושת מחנות' ל'קדושת מחיצות'.

בדברי רבנו חיים (מבעלי התוספות) מצאנו ביטוי מעניין לחילוק זה. לדבריו, איסור הבמות, משבאו לירושלים, נכון אף לסוברים כי לא קדשה לעתיד לבוא (מגילה י ע"א, ד"ה ומאי טעמא).

38. ראו בהרחבה: הרב ליכטנשטיין (לעיל הערה 20), שער ב, קדושת ארץ ישראל; שו"ת מהרי"ט ב, יו"ד כח; תשב"ץ ג, ר; שו"ת חתם סופר ב, יו"ד רלד; מבוא לשבת הארץ, טו; אנציקלופדיה תלמודית, ערך ארץ ישראל; כפתור ופרח, י, שלאור דבריו כתב הרב קוק (משפט כהן, סג): "קדושת ארץ ישראל וקדושת המצוות תרי מילי נינהו, ואפילו כשנפקעה קדושת המצוה ע"י נכרי מ"מ מצוה רבה יש בישוב אה"ק מפני קדושתה העצמית"; הרב יואל בן נון, 'ברית בין הבתרים וברית המילה', אתר תורת הר עצינן.

39. תוספתא מגילה [ליברמן] ג, כא-כג.

נוספים,⁴⁰ חשבתי בתחילה כי ההוראה לבנות את מקדשי המעט – הלא הם בתי הכנסת⁴¹ – בנקודה הגבוהה בעיר, יסודה במיקומו של המקדש בפסגת ההר. ואם כנים הדברים, תוספתא זו מהווה ראייה נוספת לקביעה שהמקדש שכן בפסגת הר המוריה.

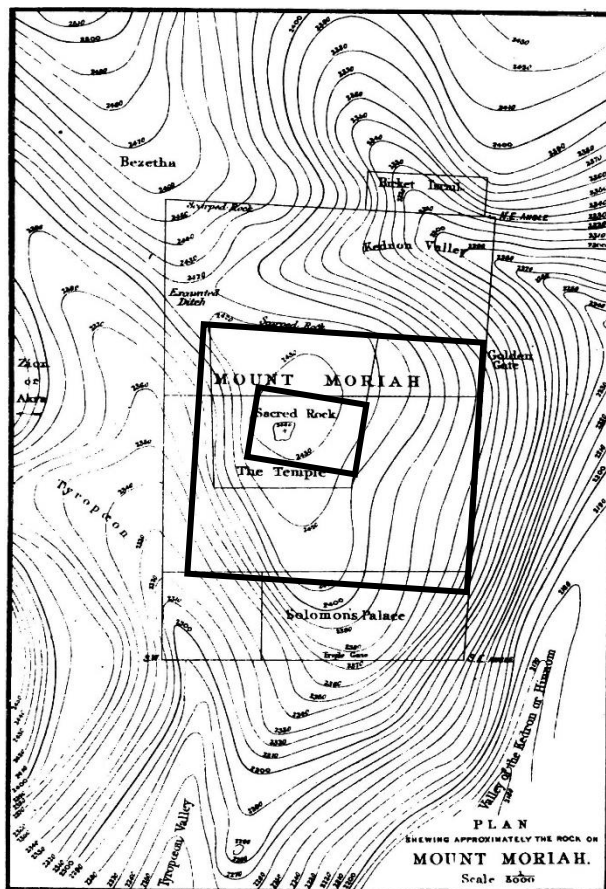
אולם, לאחר עיון נוסף נוכחתי לדעת כי ישנה פרשנות מחדשת, המגובה בראיות נכבדות, לפיה 'גובהה של עיר' או 'גובה שבעיר' הוא מונח המציין, בלשון ימינו, את 'המע"ר' המקומי (מרכז העיר).⁴² ואף שלכאורה ניתן לדחות פרשנות זו מכוח האנלוגיה האמורה, שהרי אופיו של בית המקדש שונה בתכלית, והוא אף שכן בקצה העיר בכל גלגוליה, למעשה ניתן לומר כי אין להשליך מן המפורש על הסתום. רוצה לומר, כלל לא ברור שהאנלוגיה חלה גם בסיפא של התוספתא. ואף שלכאורה ניתן לדחות פרשנות זו גם מכוח העובדה שבתי כנסת עתיקים רבים נבנו בפסגה,⁴³ לא ניתן להתעלם מכך שלא כולם נבנו באופן זה.

40. מגילה כח ע"א; שבת יא ע"א; ברכות סב ע"ב; עלי תמר ירושלמי ברכות פ"ה, ה"א, ד"ה "זה שנכנס". ראו גם תוספתא סוכה [ליברמן] ד, ו (כהבחנת אהוד נצר בקובץ המחקרים 'זאת ליהודה', 2003, עמ' 184); הרב אשר וויס, 'בית כנסת כמקדש מעט', אתר מנחת אשר; פסקי תשובות, או"ח, קנ-קנא; ר' אשר גרוסברג, 'זכר למקדש בבתי הכנסת העתיקים בארץ-ישראל', תחומין טו (על אודות יישום האנלוגיה לאורך הדורות). נציין גם לאמרתו המפורסמת של החת"ס (א, כח) בעניין בית הכנסת, שיש "לדמותו לבהמ"ק בכל האפשרי".

41. ספרא בחוקותי ב, ו, ד; מגילה כח ע"א; שם כט ע"א; שבת יא ע"א; ברכות סב ע"ב; איכה רבה [וילנא] פתיחתא ח; זוהר [וילנא] כרך ג, קכו ע"א; שם כרך ב, קסד ע"ב.

42. ראו בהרחבה: אהרן ארנד, 'בית כנסת ב"גובה שבעיר"', על אתר ב; יוסי כץ, 'לבריור המושג התלמודי "גובהה של עיר"', המעין 242; הרב יוסף ליברמן, משנת יוסף על הלכות בית הכנסת, סי' א.

43. ראו למשל ר' אשר גרוסברג (לעיל הערה 40) עמ' 461, 463; ארנד (לעיל הערה 42), עמ' 58.



CHARLES WILSON & CHARLES WARREN, THE RECOVERY OF
JERUSALEM, LONDON, 1871, P. 298

חומות הר הבית והעזרה המשוערות מודגשות (להמחשה בלבד)

